Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 64 (16015) 1998 чылдың июнь 27, суббота ★ Ат салган шагы 21.00. ☆ Садар өртээ 1 рубль 50 копеек.

Экономиканың хостуг чоруун дамчыштыр 2002 чылда республикага бюджет талазы-биле бодувустуң орулгавысты ийи катап улгаттырар бис, а 2006 чылда экономиканың, бюджеттиң күрүне дузаламчызындан хамааржыр дорамчылалдыг байдалдан колдуунда чайлай бээр бис. Ооң-биле Тываның күрүне тургузуун быжыглаарының болгаш республиканың бот-догуннаашкынын хандырарының үндезин-суурун тургузарывыс ол.

Шак ындыг национал идея-биле XXI чүс чылче кирип турарывыс бо. Бистер, чоннуң соңгуп алганы Президентизи, парламентиниң, тус чер Хуралдарының депутаттары, чагырга черлериниң даргалары чаартыкчылар боор төөгүге артар бис, боттарывыстың хөгжүлдевис дээш, Тываның болгаш Россияның чечектелиишкини дээш, чоннуң демиселин баштап алгаш, чаа чүс чылче кирер хүлээлгелиг бис.

Ол төөгүлүг хүлээлгеге төлептиг болуулуңар. Реформаларны боттандырарынга түңнелдерни ыяап-ла чедип алыр бис дээрзинге бүзүрээр мен. Экономиктиг кризисти албан ажып эртер-даа бис.

ДУГУРУШТУНГАН АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕР ДАМЧЫШТЫР — СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БОЛГАШ САҢ-ХӨӨ КРИЗИЗИН АЖЫП ЭРТЕРИНЧЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ 1998 чылдың июнь 23-те Дээди Хуралдың ийиги чыыжының бирги организастыг сессиязынга

ИЛЕТКЕЛИ

I. Соңгулда кампаниязының допчу түңнелдери

Республикада бүгү-ле чүзе дээш ону харылап турар Президент болгаш Күрүне Баштыңы болганымда, соңгулда кампаниязының чорупп турган үезиниң болгаш тургустунган байдалдың анализинге үндезилеп ажылдап кылдынган өйү келген айтырыгларны шиитпирлээринге бодумнуң үнелелдерим база көрүштерим дугайты силерниң-биле сүмележир бодайдыг мен.

1997 чылда Тываның Президентизиниң соңгулдалары-биле бир дөмей, эрткен соңгулдалар чоннуң эрге-чагыргазын улам ыңай хандырарынче база хөгжүдеринче угланган реформаларның стратегтиг угланыышкынының шынныын бо таварылгада база катап бүзүрелдиг-биле бадыткаан. Эрге-хоойлулуг күрүнениң болгаш хамааты ниитилелдиң үндезини тургустунуп турар. Политиктиг амыдыралга хамаатыларның конституция болгаш хоойлулар езугаар магадылаттынган эргелери база хосталгалары херек кырынга боттанып келген. РФ-тиң Конституциязының 39 чүүлүн езугаар демократтыг күрүнени эргелеп башкарарынга хамааты бүрүзү шуут база бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр киржир, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгуттурган туруп болур эргелиг.

Соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге эргежок чугула сан-хөө акша-хөреңгилерин Чазак тып алган. Соңгулдаларга Төп соңгулда комиссиязының эгезинде дилеп турганы дег 5,8 млрд. эрги рубльдүң эвес, а 2,27 млрд. рубльди чарыгдааның демдеглээр апаар. Соңгулда комиссиялары чогуур үезинде тургустунгулаан. Чагырга черлериниң даргалары оларның ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургускан. Транспорт, харылзаа, электри болгаш чылыдылга энергиязының адырлары чогуур чурум езугаар ажылдаан. Ниитиниң корум-чуруму хандыртынган. Бюджетте турар кижилерниң бирги кварталда ажыл төлевирин болгаш пенсияларны төлеп берген чорук, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, мурнундагы соңгулдаларның 5 айларының дургузунда сагыштыы-биле өлүрүүшкүннүң 35 хуу кызырылганы соңгулдалар бүдүүзүнде социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынга дузалаан. Бо бүгү соңгулдаларны эрттиреринге чогумчалыг байдалды тургускан.

Соңгулдалар комиссиялары эрге-хоойлу талазы-биле чаңгыс аай эвес байдалга ажылдаан. Соңгулдаларның үш хоойлузу улуг озалдаашкынныг-биле. 1997 чылдың октябрь ортан үезинде хүлээп алдынган. Россияның үндезин хоойлулары-биле олар хөй-хөй карышкактарлыг болган. Чаргы-маргылар болгаш судка сайгарылгаларның уржуундан соңгулдаларны эрттирериниң хуусаалары шилчиттинген турган. Ынчалзажок соңгулдалар колдуунда болуп эрткилээн.

Эрткен соңгулдалар бис бүгүдеге онаагай болган. Негелделер-даа, бистиң ха-дуржамаларывыстың аңаа кирипкениниң сан-даа талазы-биле чаа хоойлулар езугаар олар болуп эрткен. Ол ышкаш элээн демократчы езулуун көргускен. Соңгулдаларга ниитизи-биле 15 муң хире бүзүреттирген кижилер, хайгааракчылар, соңгулдалар каттыжыышкыннарының болгаш блоктарының төлээлекчилери киришкен. Чүгле Дээди Хуралга 32 олутче 200 хире кижи кордакчы болурун илереткен. 1997 чылдың президент соңгулдалары-биле бир дөмей, үш деңнелдиң амгы соңгулдалары соңгукчуларның идепкейиниң бедээнин көргускен.

Хүндүлүг депутаттар болгаш чагырга черлериниң даргалары, соңгукчулар-биле ужуражылгалар үезинде, реформаларның канчаар чоруп турарын ханызы-биле анализтеп көрген силер дээрзинге бүзүрээр мен. Ийет, бергелер бар харын. Россия дээн ышкаш, шак ындыг канчаар-даа аажок улуг чуртка шилчилге үе-чадазында бергелер чайлаш чок турар болбайн аан. Ындыг болзажок реформаларның кол түңнелин — кижилерниң аажы-чаңының өскерилгенин, социал азырадыкчы хөөнүң аспаандан чоорту үнүп турар байдалды, боттарының амыдыралын экижидер дээш ажылдаар, акша-хөреңгини ажылдап алыр дээн оларның чүткүлдүүн, эртем-билигже сундулуун база эрге-шөлээ талазы-биле оларның хостуун эскерген силер. Ол бүгү төөгү талазы-биле кончуг кыска үеде болган дээрзин барымдаалап көөр болза, бо дээрге бурунгаар канчаар-даа аажок улуг шураашкын-дыр.

Соңгулдалар үезинде соңгукчулар силерни, амгы депутаттарны, чагырга черлериниң даргаларын, силерниң оппонентилериңерни база кончуг чоок көре бергеннер. Оларның политиктиг үзелдериниң, санал-оналдарының хөй янзылыының, угаан-бодалдың, талантыларның болгаш программаларның арасында маргыжыышкынныг байдалдының херечилери болганнар; боттарының эң эки оолдары болгаш кыстары-биле таныжыпканнар; демократияның категория аайы-биле. күрүне туружундан угаап көөрүн силерден өөренип алганнар. Ынчалзажок силер база чонуңардан өөренип ап чоруур болгай силер. Бо чорук эрге-чагырга биле чоннуң бот-боттарынга чоокшулажырынга дузалаар.

Амгы соңгулдаларның үезинде эвээш эвес чаа болгаш солун чүүлдерни эскерген бис. Кандидаттар арасында дыка хөй аныяктар бар. Олар кончуг солун программаларны биске саналдааннар, оларны өөренип көрбүшаан, оларның иштинден экилерин херек кырынга ажыглаары-биле шилип алыр апаар.

Кандидаттарның арасында хөлчок маргыжыышкынныг чорук болгаш бедик деңнелдиг чижилге политиктиг демиселди соңгулда технологияларын ажыглавышаан көөр кылдыр силерни албадапкан болгай.

Дээди Хуралдың политикаже эмин эртир сундуга бээрин болдурбас дээш, соңгукчулар арасында партияларның эвээш санныын болгаш кошкак ат-алдарлыын барымдаалап көрбүшаан, Президент болгаш парламент амгы шилчилге үе-чадазында соңгулдаларны холушкак система езугаар эвес, а чаңгыс мандаттыг округтар талазы-биле эрттирери чугула деп көрген. Бистерниң ынчалдыр кылганывыс шын болган. Соңгуттурган депутаттардан болгаш тус чер чагырга черлериниң даргаларындан чүгле 6 кижи политиктиг партияларның база шимчээшкиннерниң төлээлекчилери азы оларның санының 1,3 хуузу болуп турар.

Амгы соңгулда кампаниязы республиканың төөгүзүнде эң-не узун хуусаалыг болган. Дээди Хурал Тыва Республиканың Конституциязының 63 болгаш 31 чүүлдерин езугаар 1996 чылдың ноябрь 14-те доктаал хүлээп алгаш парламентиже соңгулдаларны 1997 чылдың декабрь 14-те эрттирер кылдыр чарлап алган. Соңгулдалар дугайында чаа хоойлуларны чогуур үезинде хүлээп албаан. Соңгулдалар эрттирериниң ай, хүнүн барык дөрт ай соңгаарлаткан.

Соңгулдалар хоойлуларын дүрген хүлээп алырының эргежок чугулазының дугайын Президент эрткен чылдың июньда-ла сагындырган. Аңаа харыы кылдыр парламент дыштанып үне берген. Бо айның ортан үезинде үш хоойлуну депутаттарның хүлээп ап четтигипкен турарын ооң удуртулгазынга сентябрь эгезинде Президент база катап сагындырган. Россияның билдингир хоойлуларының негелделерин республика хоойлуларынга өөренип көөрүн дилээн. Түңнели бо: Дээди Хурал хуусааны барымдаалап шыдаваан, Федералдыг хоойлуларның негелделерин барымдаалап көрбээн.

Чылдагааннары билдингир. Бирээде, оппозиция күштүг болдуруп киирген 50 хуу дээр негелдеден сезинген. Соңгукчуларның 25 хуу келириниң дугайында норма киирген эрги хоойлулар езугаар соңгулдаларның эрткен турарын ол хөлчок-ла күзээн. Ынчалзажок кол-ла чылдагааны — ол дээрге 1997 чылда эрткен президент соңгулдаларынга оппозицияның аштырыышкыны. Соңгулдаларга улуг аштырыышкынга таварышканының соонда дөрт ай болгаштың политиктиг демиселге ооң база катап киржири аңаа ажык чок болган. Оларның мартта аштырыышкыны хөй-ниитиниң угаан-медерелинден уттундура берзин дээш үени соңгаарладып алгаш, күш кирип алыры чугула болган. Оппозицияның улуг кордаашкынының бадыткаттынмаанын үе көргускен.

Оон ыңай. Соңгукчуларның 25 хуудан эвээш келгениниң уржурундан эрге-чагырга органнарын тургузарынга соңгулдаларның ролю кудулай берген 1993 чылдың кичээндириглерин өөренип көрген бис. Хөй-хөй черлерде эрге-чагыргаже дүш болган кижилер эрте берген. Республикага соңгукчуларның чаңчыл езугаар бедик идепкейлиг чоруу 50 хуу дээр негелде киирер аргазы биске берген.

Тиилекчилерни болгаш соңгукчуларның идепкейин тодарадырының ол нормазын киирген чорук бодун бадыткаан дээрзин чугаалап каайн. Ам силер — анаа-ла ат чалап алган депутаттар эвес силер, а боттарыңарның соңгулда округунарының чурттакчы чонунуң силерни дээш бадылаан хөй кезииниң өмүнээзинден ажылдаар апаар силер. оларның бүрүн эргелиг төлээлекчилери болуп турар силер.

50 хуу дээр негелдени киирген дүш болган кижилерден чайлап, езулуг удуртукчуларны илередип тыварынга дузалаар. Депутаттар каттыжыышкынының составын болгаш тус чер чагырга черлериниң даргаларын алгаш көөрге, республиканың эрге-чагырга органнарында хөлчок солун кижилер келген-дир. Ол дээрге бүгүдеге билдингир, ат-алдарлыг, алдар-хүндүлүг хоочуннар база чонга бараан болурунга боттарының күжүн шенеп көөр дээн күш-шыдал үезинде аныяк депутаттар-дыр. Оларның хөй кезии — рынок талазы-биле чаартылгаларның, демократияның талалакчылары, кижилер-биле ажылдаарынга арга-дуржулгазы улуг, мергежилдиг кижилер-дир.

Соңгулда кампаниязының үезинде эвээш эвес шүүделдер үнгени хомудалчыг. Ылаңгыя соңгулдаларның эрге-хоойлу талазы-биле хандырылгазынга ол хамааржыр деп чугаалаан болгай мен. Чамдык кандидаттарның эрге-чагыргаже чиик орук шилип алгаш, ажыктыг чүнү-даа саналдавайн, соңгулда мурнунуң демиселин хөйле хоозун шуугаазыннар өөскүдер болгаш эрге-чагырганы кара туразында ужурлуг чок шүгүмчүлээр кыйгырыгларның адаа-биле чорудуп турганын соңгулда кампаниязының таарымча чок чүүлдеринге база хамаарыштырар апаар.

Оон ыңай. Прокуратураже шилчиткен ийи херек талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының хомудалдыг билдириишкиннериниң истелгезиниң хуусааларының узамдыга бергенинге соңгукчулар хомудап турарлар. Ол дээрге — Кызыл хоорайның амгы чагырга даргазының бирги оралакчызы дээрги Г. Я. Эппиниң инициативазы-биле бо чылдың апрель 3-те соңгулдалар бүдүүзүнде РЛДП-ниң таңмазын базып каан үрелген 14611 бюллетень талазы-биле, ол ышкаш хоорайның чагырга даргазының база оралакчызы болуп турар В. Вусатыйга ажыктыг кылдыр өттүндүр кылган меге 29 бюллетеньниң талазы-биле хомудалдар-дыр. Соңгулда комиссияларының камгалал демдектерлиг бюллетеньнер болгаш протоколдар бланкыларын кылып турар дээрзин ол херечилеп турар-дыр.

Хамыктың мурнунда Кызыл хоорайның чурттакчыларының киир бижидилгезиниң, паспорт чурумун сагыырының, ылаңгыя одарбелчиир аайы-биле көжүп чоруур малчыннарның паспортчудулгазының айтырыглары долузу-биле шиитпирлеттинмээн дээрзин соңгулдалар көргускен.

Оон ыңай, чамдык кандидаттар соңгулда кампаниязының киржикчилеринге деӊ эвес байдал дугайында хомудалды судче киирген. Оларның кезии декабрь соңгулдаларынга хамааржыр болгаш 1997 чылдың ноябрь-декабрь айларда бүрүткел эрткен, ындыг болганда оларның хөй кезии — 1998 чылдың чүгле март айының ийиги чартыынга хамааржыр. Түңнелинде ийигилеринге бодаарга, биргилери боттарының тайылбыр ажылынга үш катап хөй үелиг болган-дыр. Ол ышкаш соңгулда комиссияларының кежигүннерин камгалаар айтырыглар база кошкак тургустунган турган. Ындыг янзылыг факт-барымдааларны моон соңгаар болдурбас дизе, эрге-хоойлу талазы-биле тускай бааза херек деп бодаар мен.

Үстүнде айыттынган четпестер турза-даа, соңгулдалар колдуунда болуп эрткен. Чагырга черлериниң даргалары, тус чер Хуралдарының 337 депутады соңгуттурган болгаш ажылдап эгелээннер. Тус чер Хуралдарының бирги организастыг сессиялары чер болганга бедик деңнелге эрткен, оларның даргалары соңгуттурган. Бо таварылганы ажыглап алгаш, бүгү-ле соңгуттурганнарга оларның ажылдап эгелээни-биле байыр чедирип каайн.

Парламентиге тускай доктаар бодай-дыр мен. Балылаашкынның ийиги ээлчээниң соонда — бо чылдың апрель 26-да соңгуттурган 21 депутат парламентиниң кежигүннериниң саны четчир бе база ол хоойлу езугаар ажылдап эгелээр аргазы бар бе деп айтырыгны республиканың Президентизиниң мурнунга салган. Май 12-ле оларның-биле ужуражылга соонда, оларның дилээ-биле чагырга даргазының болгаш республиканың Дээди Хуралының депутадының албан-дужаалын дапкырлап болурунуң дугайында база республиканың парламентизиниң кежигүннериниң санының дугайында ийи дилегни Россия Федерациязының Конституция судунче мээң өмүнээмден чоруткан. Үш неделя болган соонда Россия Федерациязының Конституция судунуң албан езузу-биле тайылбырын алган бис. Чагырга даргазының албан-дужаалын болгаш депутаттың албан-хүлээлгезин дапкырлап болбазының дугайында тодаргай чугаалап каан.

Ийиги дилег талазы-биле хөлчок солун болгаш чугула тайылбырны алган бис, ону бир эвес сагыыр болза парламентиниң хоойлу езугаар ажылдаар шинээ болгаш ооң төлээлелгелиг чоруу бедиир. Тайылбыр алырының мурнунда чамдык депутаттар мурнундагы парламентиниң регламентизиниң частырыглыг чүүлүн барымдаалап турган, тодаргайлаарга, соңгуттурган депутаттарның санының үштүң ийизи барда, бирги организастыг сессияны ол чыылдырып болур, биригээр чугаалаарга, депутаттар 17-ден ажыг санныгда, сессияны чыылдырган туруп болур, а хоойлуларны хөй кезии-биле аңаа хүлээп алыр. Конституция суду аңаа ынчап болбас деп харыы берген. Конституцияда доктаатканының езугаар 32 депутаттың ниити санының, тодаргайлаарга, 21 депутат барда, депутаттарның үштүң ийизи турда, бирги сессияга парламент чыглып болур эргелиг.

Оон ыңай Депутаттарның доктааттынган санының хөй кезии-биле, тодаргайлаарга, 8-9 эвес, а 17 сан-биле бирги чыыштың парламентизиниң күштүг болуп турар регламентизин езугаар хоойлуларны, доктаалдарны хүлээп алыр. Ындыг болганда, Дээди Хуралдың (парламентиниң) Даргазы ону соңгуурунуң үезинде 17-ден эвээш эвес бадылаашкынны алыр болза, ол соңгуттурган туруп болур.

Президент бодунуң аазаашкынын ынчалдыр күүсеткен-дир, хүндүлүг депутаттар. Силерниң саналыңар болгаш парламентиниң бирги сессиязының хоойлу езугаар чорудулгазының дугайында чаа негелделерни силерниң ажылдап кылганыңар Дүрүмнерни барымдаалап бодумнуң Чарлыым-биле күштүг болдуруп киирдим. Силер соңгуттурган силер. Силерниң сессияңар бүрүн эргелиг. Силерге байыр чедирип тур мен.

Кызыл хоорайга соңгулдалар дугайында каш сөс. Хоорайның мэри соңгуттурган. Парламентиниң 10 депутады болгаш Хоорай Хуралының 25 депутады соңгуттурбаан. Ол дээш дүвүрээзин көдүрген херээ чок. Хоойлу бүгүдеге хамааржыр. Кымга-даа чиигелде турбас ужурлуг. Олар бо чылын соңгуттурган турар ужурлуг дээрзинге бүзүрээр мен. Чүгле хоойлу езугаар ажылдаар херек. «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 62 чүүлүн болгаш «Тыва Республиканың төлээлекчилериниң тус чер Хуралдарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 50 чүүлүн удуртулга болдургаш, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы (А. Н. Черноусов) бо чылдың май 19-та бодунуң шиитпири-биле республиканың парламентизинче болгаш хоорай Хуралынче депутаттар соңгулдаларын 1998 чылдың август 2-де эрттирер кылдыр доктааткан-дыр. Ол дугайын Президентиге дыңнатпаан-даа. Аңаа хомудавайн тур мен Хоойлунуң негелделерин болгаш комиссияның эргелерин ында эреңгей езу-биле көрүп турар-дыр. Ынчалзажок Күрүнениң Баштыңы болганымда, Н. А. Ондардан болгаш А. Н. Черноусовтан август соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында шынзылганы дөмей-ле негээр апаар мен: аңаа чеже акша үнерил, катап бадылаашкында мурнунда турган чагырганың кижилер-биле кошкак ажылын шүгүмчүлээн болгай. Президент парламент болгаш хоорай чагыргазы олче кичээнгейин угландырган турар ужурлуг.

Эрткен соңгулдаларның түңнелдерин кысказы-биле анализтээрге ындыг-дыр. Ол солун соңгулдаларны бистиң эртемденнеривис өөренип көөр боор деп бодай-дыр мен. Бөгүн биске чүгле чаңгыс чүүл ыяк билдингир: демократияның хөгжүлдезиниң база бир үе-чадазын эрттивис ышкажыл. Президент соңгулдаларының болгаш амгы соңгулдаларның түңнелинде кым-даа уттурбаан. Чаагай келир үеже чоннуң чүткүлү тиилээн. Ниитилел, депшилгениң болгаш реформаларның талалакчылары удуп алганнар.

II. Парламентаризмниң дуржулгазы болгаш ооң түңнелдери

Хүндүлүг депутаттар!

Президент Күрүнениң Баштыңы болганда, Тыва Республиканың Конституциязының 69 чүүлүнге дүүштүр эрге-чагырганың бүгү күрүне органнарының дугуржулгалыг болгаш арасында харылзаалыг ажылдаарын хандырып турар. Дээди Хуралдың бирги чыыжының ажыл-чорудулгазының дугайында бодумнуң бодалымны чугаалаарын чөпшээрең көрүңер.

Парламент бодунуң эрге-хүлээлгелерин чедиишкинниг күүсеткен турзун деп бодаар болза, ооң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдар тургустунган турар ужурлуг: бүгү-ле депутаттар ажылдаар кабинеттер, оргтехника, автотранспорт, харылзаа, албан черинге хамааржыр чаагайжыттынган квартиралар-биле хандыртынган турар. Оларның ажыл төлевири сайыттың шалыңынга деӊ турар ужурлуг.

Парламент болза республиканың төөгүзүнде бир-ле дугаар профессионал доктаамал үндезинге ажылдап келген. Парламент бөлүктерин тургузар болгаш оларның ажыл-чорудулгазын организастаар оралдажыышкын кылдынган, партийжи даңзы езугаар 5 депутат соңгуттурган Ол парламент эвээш эвес ажылды кылып чоруткан. 181 хоойлуну хүлээп алган, оларның иштинден 103-ү — Дээди Хуралдың хоойлу саналдаар инициативазының талазы-биле, 73-ү — Тыва Республиканың Чазааның инициативазы болгаш 5-и хоойлу саналдап киирер эргелиг өске-даа субъектилерниң инициативазы-биле хүлээп алдынган турган. Ооң иштинде күрүне тургузуунуң талазы-биле 63 хоойлу, үндүрүг талазы-биле — 28, сан-хөө — бюджет айтырыгларының талазы-биле — 13 хоойлулар хүлээп алдынган.

Парламентиге дыңнадыгларны чоруткулаан. Чыл түңнелдериниң талазы-биле Чазактың отчеттарын көрүп турган. Депутаттар реформаларның эрге-хоойлулуг баазаларын тургузарынга кирипкеннер. Чоннуң эрге-чагыргазын хөгжүдер, күрүне тургузуун быжыглаар дугайында хоойлулар бисте көстүп келген. Республика болгаш тус чер референдумнарының дугайында, республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында, Чазак дугайында, соңгулда комиссияларының дугайында хоойлулар бар. Рынок реформаларын чорударынга дузалаар, чурттакчы чоннуң социал камгалалының дугайында хоойлуларны хүлээп алгылаан. Хамааты ниитилелди тургузарының үндезин-суурун тургузар талазы-биле ажылды чоруткан. Партиялар, шимчээшкиннер болгаш массалыг организациялар дугайында, хамаатыларның ажыл соксадыр, митингилээр, чыглып алгаш негелде кылыр эргезиниң дугайында кол хоойлулар көстүп келгилээн.

Парламентиниң төлээлел эрге-хүлээлгелерин күүседир талазы-биле ажыл чоруп келген. Депутаттар соңгукчулары-биле ужуражып, оларның мурнунга отчеттарын бергилээн.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, парламент болза республиканың эрге-чагыргазының деӊ күштүг адыры болуп келген. Парламент шилилге үезиниң эң нарын айтырыгларын шиитпирлээринге үлүүн киириштирип турган. Хөй-хөй депутаттар боттарының хүлээлгелерин күүседип, соңгукчуларның болгаш республиканың нарын айтырыгларын шиитпирлежип турганнар. Депутат болуп турган 15 кижи Чазак Баштыңының оралакчызындан эгелээш яамыларның база ведомстволарның харысалгалыг ажылдакчыларынга чедир харысалгалыг күрүне албан-дужаалдар ында ажылдап турар.

Парламентаризмни сайзырадырынга бурунгаар базымны кылган-дыр бис. Ындыг-даа болза, Дээди Хуралды реформалаарының чугулазын үе айтып эгелээн. Ону соңгукчуларның чамдыызы негеп эгелээн болгаш депутаттар боттары база деткээн. Чүге дээрге, ооң кол четпес чүүлү чондан хоорулчак болганы. Доктаамал ажылдап турар депутаттар реформаларның черчерде боор турар шапкын чорудулгазын хайгаарап четтикпейн, аңаа салдар-даа чедирбейн турганнар. Амыдырал бурунгаар чоруп орган, а депутаттар чыдып каап турган. Ол шилчилгелиг үе-чаданың «кудурукталчак» дээн ышкаш аарыының илерээрин болдурган.

Азы парламентиниң кол хүлээлгези — хоойлулар чогаадылгазын ап көрээлиңер. Бир эвес хоойлу чогаадылгазының системазы ажылдап кылдынган база хүлээп алдынган турган болза хоойлужудулга актыларының сайгарылгазының чуруму, хоойлу чогаадылгазының баш бурунгаар айтыры база чогаадыын тодарадыры, эрге-чагырганың өске адырлары-биле чөпшээрежилгези оранчок эки болур турган ийик. Ооң түңнелинде бис эвээш эвес эргежок чугула, ылаңгыя экономиктиг амыдыралды, хуужудулганың чорудулгазын таарыштырып турар хоойлуларны албаан бис.

Өнчү-хөреңги хуужудулгазының дугайында каш сөс. Бис ол дээш бис. Ол рыноктуг экономиканың үндезини-дир. Ындыг-даа болза, ооң чорудулгазының үезинде чурт база республика деңнелинге улуг частырыгларның болганын ажыы-биле миннир апаар бис. Ол бүдүрүлгениң эт-хөреңгизиниң чамдык кезиин дажыглап апаарынга, чонда чугаалап турары-биле «бодунче хурааган» (приватизация) өнчү-хөреңгиге чедирген. Чазак үптеттинген 25 объектилерге хамарышкан херектерни прокуратура база истелге органнарынче дамчыдып берген. Чурттуң Кеземче кодекизинче шыңгыы хемчег онаарын көрген чүүлдерни кииреринге чедир, күштүг эрге-хоойлу баазазы турган болза, мындыг чүүлдер турбайн барып болур турган. Херектиң алыс ужур-утказы — девискээрге чугула ужур-дузалыг топаттынып турар хуу база акционержиттинген өнчү-хөреңгиниң объектилеринге күрүнениң салдарының дугайында хоойлунуң чок боор турары. Бо буруушу чурттуң база республиканың хуужудукчуларының, парламентарийлериниң, күрүнениң эт-хөреңги комитединиң база эрге хоойлу камгалаар органнарының арасынга деңге үлээр апаар. Ындыг-даа болза, буруу бирги ээлчегде хоойлу үндүрүкчүлеринге онаажыр дээрзи билдингир.

Президент эрге-хоойлу баазазы кошкак дээш республикада хуужудулганың чорудуун доктааткан парламентиниң депутаттары безин сонуургаваан-даа, хамаарылгазын-даа илеретпээн. Харыы кылдыр Президент чүгле бодунуң адынга шын эвес шүгүмчүлелди алган. Ынчалза-даа чаңгыс чүүл билдингир: бир-ле кижиге таарымчалыг болган, бир-ле кижиге кончуг-ла херек болган. «Бодунче хурааган» өнчү-хөреңги ниитилелдиң бай база ядыы деп кезектерге чарлырының баазазы апарып, чуртка саттыныкчы, хээлиленикчи экономиканың көстүп кээриниң үндезин барымдааларының бирээзи болган.

Хоойлу чогаадылгазының четпес чүүлү — бюджет-биле чөрүшкек, сан-хөө курлавырлары-биле хандыртынмаан хоойлуларны хүлээп ап турганы. Президент хүлээп алган шиитпирни хоруур эргезин ажыглап шак ындыг 11 хоойлуларга ат салбаан (0,6 хуу).

Хоойлуларга ат салбайн турганының өске чылдагааны парламентарийлер чамдыкта Россия Федерациязының баш билип харылаар айтырыгларын таарыштырарын оралдашканында боор турар. Ооң-биле кады депутаттар федеративтиг хоойлу чогаадылгазының чорудуунга киржир арганы ажыглавайн келгеннер. Бир катап Күрүне Думазындан сонуургадым: Дээди Хурал хоойлу саналдаар эргелерин боттандырары-биле чеже сүмелерни кииргенил? Чаңгыс-даа эвес. А өске субъектилерниң хоойлу үндүрер органнары боттарының регионнарының эрге-ажыын камгалаары-биле ол эргени кончуг идепкейлиг ажыглап турар.

Эң чугула айтырыгларга хамаарышкан хоойлу төлевилелдерин чоп сайгарып көөрү-биле үндүрбейн келген. Дээди Хуралдың хуралдарының стенограммалары Россия Федерациязының «Архив херээниң дугайында» Хоойлузунга дүүштүр долдуртунмайн турар, депутаттарга, Президентиге база чедирбейн турар. Чогуур езу биле долдуртунган стенограммаларның чогунга депутаттарның чамдыызының хомудап турары чөптүг. 1992 чылдан тура чүгле магниттиг кассеталарга, журналдарга хол-биле бижимелдерни кылып келген. Пленкаларның балалып каар, үнелиг төөгү материалдарының чиде бээр айыылы бар, ынчангаш ам камгалап арттырып ап болур чүүлдерни камгалап арттырары чугула. Ынчалза-даа чугаа ам ооң дугайында эвес, а парламентиниң ажылының дугайында чоруп турар. Стенограммаларның чок боор келгениниң түңнелинде парламентиниң ажылының өскерлиишкинин хандырттынмаан. Депутаттар боттарының арга-дуржулгазынга өөренир, шүгүмчүлелдиг сагындырыглар-биле ажылдаар, боттарының киирген сүмелериниң, негелделериниң база соңгукчуларның киирген чагыгларының боттанып турарының чорудуун хайгаараар арга чок болганнар. Мындыг частырыг доктаамал ажылдап турар парламент база аппарат ажылдакчыларының саны четчир турда болган. Бо бүгү парламентиниң эргелеп-башкарарының деңнели четпес, куду болганының уржуундан болган болбайн аан.

4. 5 чыл дургузунда депутат бүрүзү ортумаа-биле 3 хоойлуну ажылдап кылган. Мындыг көргүзүгнү хоойлу ажылдап кылырда бааза кылдыр ап турган бүгү Россия хоойлулары бар турда чедип алган. Ындыг-даа бол, кол нуурузу политиктиг характерлиг 842 доктаалдарны хүлээп алган. Ол парламентиниң политикажыраанының бедик чадазын херечилеп турар. Доктаалдар болганчок-ла, улаадараа партияларның, шимчээшкиннерниң удуртукчуларының калбак киржилгези-биле белеткеттинип турган. Үүрмек партияларның чамдык лидерлери парламенти-

(Уланчызы 2-ги, 3-кү арыннарда).